

Hitit İnancında Farklı Kurban ve Sunu Türleri

Hatice Gül KÜÇÜKBEZCİ*

ÖZ

Hitit toplumunda, inanç, hayatın her alanında etkili olup, ona yön vermekteydi. Hititler, var olan düzenin devam etmesi ya da kaotik bir ortamdan korunma yolunun, doğa üstü güçlerin/tanrıların koyduğu kurallara uyulması ile ilgili olduğuna düşünürlerdi. Bu sebepten dolayı, kutsal saydıkları varlıklarla daima iletişim halinde olmaları gerekirdi. Kutsal ile insan arasındaki ilişkide, insanın birinci görevi taptığı varlığa saygıda kusur etmemek ve iyi bir hizmetkâr olmaktı. Tanrı/ların görevi ise, insanların birtakım ihtiyaçlarını karşılamak ve onları korumaktı. İki taraf arasındaki bu bağlantıda, kurban ve sununun rolü büyüktü. Tanrılara takdim edilen kurban/sunular, sözü edilen ilişkide bir nevi tutkal görevi yapmaktaydı. Kurban, kanlı ve kansız olarak iki gruba ayrılırdı. Kanlı kurban kategorisinde, hayvanlar ve nadiren insan yer alırdı. Tahıl, bal, süt, şarap, bira ve ekmek gibi gıda maddelerinin yanında silah, heykel vb. objeler de, kansız kurban grubuna dahil olanlardı. Kurban sunumları farklı amaçlara yönelik gerçekleştirilirdi. Dinler tarihçileri ve antropologlar, kurban ritüelleri ile ilgili farklı teoriler üretmişler ve bunları: hediyeye kurbanı (örneğin adak, şükür, ilk mahsul kurbanı), komünyon (kutsal ziyafet) ve günah çıkarma (kefarete, anıma vs.) olarak farklı kategorilere ayırmışlardır.

Hitit arşivlerinden çıkan belgelerden, kurban ritüellerinin büyük bir ciddiyetle belli bir program çerçevesinde uygulandığı anlaşılmaktadır. Yine aynı şekilde kurbanın zamanı ve mekânı da rastgele belirlenemezdi. Sunumu yapılacak hayvan, madde ya da nesnelere de amaca göre seçilirdi.

Bu çalışmada, kurbanın, Hitit inancındaki fonksiyonu ve önemi anlatılmak istenmiştir. Ayrıca, farklı kurban ve sunu türlerinden örnekler vermek ve bunların hangi durumlarda uygulandıklarını görmek de, bu çalışmanın amaçları arasındadır. Çalışmada, Hitit filolojik belgelerden bazı örnekler sunulmuş ve yorumlanmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Hitit inancı, Kurban türleri, Kanlı kurban, Kansız kurban, Kurban ritüeli

Different Types of Sacrifices and Offerings in The Hittite Religion

ABSTRACT

In the Hittite society, belief influenced and dominated every aspect of daily life. Hittites believed that the means of maintaining the existing system or preventing a chaotic environment depended on complying with the rules imposed by their supernatural powers/gods. In view of this, it was necessary for them to be in constant communication with the existences they classified as sacred. In the relationship between the gods and humans, the main duty of the individual was showing great respect, and being a good servant to the existence he worshipped. On the other hand, in return the god/gods would meet certain needs of the people and protect them. Offerings played a major role in the relationship between both sides. The sacrifices/offerings presented to the gods acted as a kind of bond in this relationship. Sacrifices were divided into two groups, blood sacrifices and bloodless offerings. In the category of blood sacrifices there were animal and occasionally humans. In addition to food substances including grains, honey, wine, beer and bread (vegetation and libations), objects such as weapons, statues etc. were also included in the bloodless group of sacrifices. The offering of sacrifices was carried out for different purposes. Historians of religions and anthropologists generated various theories regarding the offering rituals and divided these into different categories: Gift offerings (for example votive, gratitude, firstfruit offerings), communion sacrifices/offerings (sacred meal), and guilt offerings (expiation, purification etc.)

It appears from documents obtained from Hittite archives that the sacrifice rituals were performed with great devotion and in the framework of a certain program. Similarly, the time or place of the sacrifice was not determined randomly. The animal, substance or object to be offered was selected in accordance with the purposes mentioned.

In this study, the objective was to explain the function and importance of sacrifice in the Hittite belief. In addition, providing examples of the sacrifices and offerings, and understanding in which situations these were performed were among the aims of this study. In the study, certain examples were given from the Hittite written sources, and an attempt was made to interpret these documents.

Keywords: Hittite Religion, Types of sacrifices, Blood offerings, Bloodless offerings, Ritual of sacrifice.

Giriş

Her inanç¹, dünya, insan ve doğa üstü varlıklarla ilgili bir takım fikirler sunar. İnanç (din) terimi için farklı tanımlamalar vardır ve çoğu inancın toplumdaki fonksiyonu ile ilgilidir. Avrupa kökenli dillerde

* Dr. Öğr. Üyesi, Selçuk Üniversitesi, orcid no: 0000-0001-6936-4767, haticegul@selcuk.edu.tr
Makalenin Gönderim Tarihi: 13.12.2018; Makalenin Kabul Tarihi: 23.03.2019

¹ Konumuz olan dönem içinde “din” yerine “inanç” kelimesinin kullanımı daha uygun görülmüştür. Buna rağmen makalede gerektiği yerlerde “din” terimi de kullanılacaktır.

kullanılan “religion”² kelimesi Latince kökenli “religio”dan türediği düşünülmektedir ve genelde “bağlamak”, “yükümlülük” veya “saygı göstermek” gibi anlamları barındırmaktadır³.

“Religion” terimi farklı toplumlarda ve zamanlarda değişken anlamlar taşımıştır ve her kültürde önemli bir yer edinmiştir. Bir inancın, din olarak kabul edilebilmesi için onun bir toplum tarafından kabul görmesi gerekir. Bir inanç sisteminin bir topluluk için en önemli fonksiyonu bir takım değerlerin ve kuralların onun içinde korunmasına yardımcı olmasıdır. Eskiçağ toplumlarında, tanrısal bir varlık tarafından buyrulan bir norm, doğal olarak dünyevi güçler tarafından dayatılan kurallardan daha ciddi algılanmış olmalıdır. İnanç sisteminde, birey ve toplumun entelektüel, duygusal, eylemsel (faal olarak) ve sosyal ihtiyaçlarını giderecek bir takım olgular ya da fenomenler bulunmaktadır. Kurban da bu ihtiyaçları karşılayacak en önemli fenomenlerin başında gelmektedir (Ringgren, 1999: 12). E. B. Tylor, insanlık tarihinde kültür unsurunun ortaya çıkmasından itibaren kurban eyleminin önemli bir yeri olduğunu savunmaktadır (Tylor, 1871: 340-341).

Bir sosyal antropolog olan M. E. Spiro bir inanç sisteminin, bir kurumun ya da topluluğun kültürel mirası olduğunu söyler. Ona göre bu oluşum, bir tarafında insan diğer tarafta ise doğa üstü güçlerin karşılıklı etkileşimde bulunduğu bir sistemi gerektirmektedir. Bu sebepten inanç/din “doğaüstü varlıklarla iletişim olarak da kısaca özetlenebilmektedir (Gilhus ve Mikaelsson, 2010: 8). Aralarındaki ilişki doğa üstü güçlerin isteklerinin karşılanması, onların kurduğu dünya düzenine uymak ve bu güçlerin insanların isteklerine karşılık vermelerine sağlamaktır (Ringgren, 1999, 12). Bu açıklama bir dinsel fenomen olan kurbanın işlevini iyi anlatmaktadır.

Kurban, bir inanç sisteminde yer alan eylemsel faaliyet ya da bir ritüeldir. Latince kurban kelimesi *sacrificium*, aslında kutsamak ya da kutsallaştırmak anlamındadır yani bir şeyi doğa üstü güçlere sunarak onu kutsal bir hale getirmektir (Widengren, 1999: 86). Türkçe’de kullanılan kurban kelimesi ise Arapça “krb”dan gelmektedir ve yakınlaşma gibi anlamlar barındırmaktadır (Erginer, 1997: 17).

Politeist dinlerde, iman ve inanç konuları çok önemli değildir (Gilhus ve Mikaelsson, 2010: 9). Dolayısıyla bu tür inanç sistemlerinde kurban eyleminin önemi daha büyüktü, çünkü politeist inançlarda, insanların “dindarlığı”, onların özel ve resmi alanlarda katıldıkları ritüellerle ölçülürdü. Bireyler, kamusal ritüel törenlere katılarak, hem buldukları toplumun bir parçası olduklarını kanıtlar⁴ hem de bir takım duygusal ve psikolojik ihtiyaçlarının karşılandığını (Erginer, 1997: 47).

Kurban “bir şeyden vazgeçme, sunma” olarak kabul edileceği kadar, tapan ile tapılan arasında bir bağlantı oluşturan ve üstün varlığa itaat etme ve kulluğu ifade eden bir ritüel olarak da açıklanabilmektedir (Gündüz, 2008: 65; Widengren, 1999: 86). E. O. James kurbanın fonksiyonunu kutsal sayılan doğa üstü varlığın yeryüzündeki yardımını arttırmak, işlenen günahın tahribata neden olmaması için tapanın tapılana bir bağışta bulunması ve insanla doğaüstü gücün arasındaki iletişimi oluşturmak ya da yeniden güçlendirerek yeryüzü ile gökyüzü arasındaki bağlantıyı sağlamak olmak üzere üç maddeyle tanımlar (James, 1933: 257). Diğer taraftan tanrılar/doğa üstü güçlerin de yeme ve içme gibi bir takım ihtiyaçları bu bağlantı sayesinde karşılanmış olur. Kurbanla bağlantılı olan bu amaçlar, konumuz olan Hitit inancı sistemi içindeki kurban olgusuyla da uygundur.

Hattuşa (Boğazköy) merkezli Hititler, MÖ yaklaşık 1650-1200 arasında Anadolu ve Yakın Doğu’nu büyük bir bölümünde siyasi bir güç olarak varlık göstermişlerdir. Hititler panteonlarından bahsederken bin tanrılı olarak bahsetmekteydiler. Bin tanrının varlığı tartışılrsa da, Hititlerin Anadolu’da kendilerinden önce var olan halkların tanrılarını benimsedikleri kadar, komşu bölge tanrılarını da kabul ettikleri bilinmektedir. Eski Hitit döneminde (MÖ 1650-1450) inanç sistemleri daha “yerel” bir görüntü sergilerken, Hitit İmparatorluk döneminde panteonları iyice genişlemişti.⁵ Bu durum da kurban gibi farklı dinsel ritüellerin de artmasına ve uygulanmasında bazı değişikliklerin olmasına neden olmuştur (Gurney, 1977; Taracha, 2009).

² Kelimenin asıl anlamı hakkında farklı görüşler vardır. Örneğin Cicero bu terimi *relegere* (okuma, gözden geçirme) fiili ile bağlantılı olduğunu ve tanrılara tapınma ile ilgili bağlantılı olduğu düşünülmektedir (Hoyt, 1912: 127). Hristiyan yazar Lactantius ise *religion* teriminin kökenini “*religare*” ile ilişkili olduğunu düşünülmektedir ve bunun “bağlamak” fiili yani insanın inanç bağıyla tanrıya bağlı olduğunu düşüncesindedir bk. Ringgren, 1999: 9-10).

³ <https://en.oxforddictionaries.com/definition/religion>

⁴ Robertson-Smith kurban törenine katılmanın kutsalla bağlantının yanı sıra bir topluma ait olduğuna ve onun kurallarına uyacağına dair bir gösterge de olduğunu belirtmektedir. Bk. Robertson-Smith, 1907: 269).

⁵ Özellikle III. Hattuşili döneminde, Hattuşa’daki resmi din, Kizzuvatna merkezli Hurri etkisinde kalmıştır.

Hititlere ait yazılı ve arkeolojik kaynaklardan, kurban ritüelinin özel ve resmi hayatta ciddi bir yere sahip olduğunu anlıyoruz. Kurban hakkında bilgi veren en önemli belgeler arasında, bayram metinleri, ritüel metinleri, kurban ritüelleri, tapınak yönergeleri, kült envanterleri, mitolojik metinler, dua, adak ve kehanet ile ilgili belgelerde karşılaşılır (Sevinç-Erbaşı, 2013: 45-46).

Diğer eski çağ toplumlarındaki kurban uygulamalarında görüldüğü gibi Hititler de kutsal saydıkları güçlerle bağlantılı kurban için farklı ritüeller uygulamışlardır. Bu ritüellerde kanlı ve kansız kurban türleri doğa üstü varlıklara sunulmuştu. Kanlı sunular, genelde koyun, keçi, inek, boğa, kuş, domuz ve köpek⁶ gibi hayvan kurban edilmesiyle gerçekleşirdi. Kansız kurbanlar ise tahıl, ekmek, meyve benzeri katı sunular ile süt, şarap, bira, kan, bal ve süt gibi sıvı sunuların yanında örneğin silah gibi farklı objelerden oluşmaktaydı.

Çoğu inanç sisteminde olduğu gibi, Hititlerde de kurbanın şekli, zamanı, mekânı ve gerekçesi duruma göre değişebiliyordu. Hitit dininde, farklı amaçlara yönelik kurban ritüelleri görülmektedir. Kurban fenomeninin iyi kavranabilmesi için kurban farklı kategorilere ayrılmıştır (Ringgren, 1999: 82-84; Widengren, 1999: 86, 95, 109; Erginer, 1997: 20-21).

Bunlar içinde en yaygın olanı *Hediye kurbanıdır* (Tylor, 1871: 341 vd.): Bu gruptaki kurbanlar *do ut des* prensibine (veriyorum ki veresin) göre işlemektedir. Şükür kurbanı, ilk mahsul ya da ilk av hayvanı kurbanı, adak gibi sunular bu kategoriye aittirler. Tanrı/lar ile birlikte kurbanın tüketilmesi veya tüketilenin tanrının kendisinin olduğu durum, *Konvivium kurbanı/Birlikte yemek yeme kurbanı* ve *Komünyon (topluluk yemek yeme)* kurban grubunda karşımıza çıkmaktadır. *Konviviumda* kurbanın bir kısmı tanrılara ulaşması için yakılırken, diğer kısmı insanlar tarafından tüketilebilmektedir. Komünyon kurbanında ise, ritüele dahil olan topluluk, doğa üstü varlıklarla kutsal bir ziyafette buluşurlar. Bu ziyafette bazen yenilen yemek tanrıyla özdeşleştirilir ve böylelikle tanrıyla bir bütün hissi doğar (Robertson-Smith, 1907: 269). Bu kurban türü bir topluma ait olma ve birlik ve beraberlik duygusunu da güçlendirmektedir.

Bir başka kurban türü ise günah çıkarma, kötülüklerden arınma, hastalıktan/büyüden kurtulma, tanrıların öfkesini yatıştırma ile ilgili olandır (Gündüz, 2008: 72; Evans-Pritchard, 1956: 280-282). Bu kategoride *substitut* kurbanı (yerine geçme kurbanı)⁷ önemli bir yere sahiptir. G. Widengren yakma kurbanı⁸ da bu gruba dahil etmektedir fakat bu tür kurban pekala diğer kurban kategorilerinde de duruma göre yer alabilir (Widengren, 1999: 95).

1. Hititlerde Kurbanın Zamanı, Mekânı ve Ön-Hazırlığı

Hitit kurban ritüellerinin uygulanmasında birtakım unsurlara uyulması gerekirdi. Kurbanın kim tarafından, nasıl, ne zaman ve hangi mekanda sunulacağı ile ilgili belli talimatlar vardı. Dahası kurban ritüelinde kullanılan araç ve gereçler, söylenen sözler, kurban öncesinde veya sonrasında arınma/temizlenme gibi uygulamaların da önemi vardı.

Hititlerde, tarımsal aktiviteler⁹ ve devlet kültürü ile ilgili festivaller (Sümerce EZEN¹⁰) belli bir kült takvimini takip ederdi (Beckman, 1989: 102-103; Taracha, 2009: 70). Bayramlar için en yoğun zaman ilkbahar ve sonbahardı. Yaz mevsiminde tarla işleri ve kralın yıllık seferleri olduğu için, festivaller açısından ölü bir sezondur (Hoffner, 2005: 4071) Takvimsel kült festivallerinin dışında, özel ve resmi alanlarda gerçekleşen *rite de passage*¹¹ gibi statüde değişimlerde ve olağanüstü ve kaotik durumlarda da mutlaka kurban ve sunum takdim edilirdi (Ringgren, 1999: 81; Beckman, 1989: 103).

Kurban icraatı,¹² başta tapınaktaki altarlar, taşınabilir sunaklar, açık hava tapınakları ya da *bumasi* taşı ya da stel önü haricinde (Gurney, 1977: 27; Haas, 1994: 642; Taracha, 2009: 61-62, 71) doğa üstü

⁶ Hititler, kuşu, daha çok Hurri kökenli ritüellerde kurban edilirdi. Köpek ve domuz kurbanı ise yer altı tanrılarına yönelikti bk. Hoffner, 2005: 4072; Sevinç-Erbaşı, 2013: 125, 135.

⁷ Bazı toplumlarda görülen günah-keçisi olgusu da bu kategoridedir.

⁸ Yakma kurbanlarında hayvanın bir parçası ya da tümü yakılırdı. Bu tür kurbanlar özellikle göksel tanrılara yönelikti bk. <https://www.britannica.com/topic/sacrifice-religion>

⁹ KILLAM, *Nuntariyaşba*, *purulli* bayramı ve AN. TAH.ŞUM bu tür festivallere örnek gösterilebilir.

¹⁰ EZEN kelimesinin anlam içeriği ile ilgili bilgi için bk. Gurney, 1977: 31.

¹¹ *Rite de passage*, bir durumdan bir başka duruma geçiş ritüellerine verilen terim. Erginlenme törenleri, doğum, ölüm, evlilik vaftiz olma, din değiştirme, bir dine geçme vb.

¹² Hititçe kurban etmek/sunmak fiili *špant-* olarak geçmektedir. Daha fazla bilgi için bk. Sevinç-Erbaşı, 2013: 60-61.

varlıkla/tanrıyla bağlantıya geçilebileceği hissedilen, pınar, dağ, ağaç gibi her türlü kutsal mekânda gerçekleştirilebilirdi (Robertson-Smith, 1907: 213; Eliade, 1997: 17-20).

Kurban, resmi festivallerde kral¹³ ve ailesi ya da belli rahipler tarafından sunulurdu. Saray görevlilerinden saki (LÚ SAGLA), aşçıbaşı (UGULA LÚ MUHALDIM) ve sofracı (LÚ GIŞBANŞUR) kurban ritüelinde adı geçen bazı görevlilerdir (Sevinç-Erbaşı, 2013: 49). Özel alanda ise *pater familias* ya da toplumda saygın bir yeri olan kişiler, takdisi gerçekleştirirdi (Hutter 1997: 84). Büyü ritüellerinde ise MUNUS ŞU.GI “yaşlı kadın”¹⁴ ve *patili*-rahibi olarak anılan kişilerin aktif rol oynadıkları anlaşılmaktadır. (Gurney, 1977: 45; Sevinç-Erbaşı, 2013: 55).

Tanrıların önünde ritüel kurban gerçekleştirilmeden önce mekânın temizlenmesi ve ritüeli yönetecek kişinin arınması gerekirdi (Furlani, 1938: 256). Bazen önünde sunu yapılacak tanrı heykeli de yıkanır. Dahası sunusu yapılacak ekmek gibi maddelerin hazırlık aşaması bile önemlidir. Mesela, tapınaklarda ekmek yapacak kişilerin saç, tırnağı ve kıyafetleri temiz olmalıydı. Bunlar, sunu hazırlığının öncesinde yıkanmaları gerekiyordu ve kadınlarla herhangi bir cinsel ilişkide bulunmamalıydılar. Kişilerin temizlenme ritüeli kadar sununun hazırlanacağı yer de temiz olmalı ve buraya asla Hititler tarafından kirli kabul edilen domuz ya da köpek girmemeliydi (Taggar-Cohen, 2006, 70-85). Kurban törenine katılacak olan kral da bir arınmadan geçtiği CTH 669 (Alp, 1982: 253-254) belgesinde görülür. Metinde 15’-22’ *kral gelir, O, “kült için temizlenme evine” geçer. Hokkabaz (?), aba (diye) bağırır. Açıkların başı sürabi ile su tutar. Kralın eline suyu uz[atr.?, O tubhuesşar’dan/ile üç kez döker. Saray oğlanlarının başı krala havluyu verir. Kral ellerini kurular denmektedir.*

2. Hitit Metinlerinde Geçen Kurban ve Sunu Ritüelleri

Belgelerde geçen kurban türlerinin çoğu adak, şükür ve kefaret/günah çıkarma kategorisi içerisinde yer almaktadır. Aşağıda farklı kurban kategorilerinden örnekler verilecektir.

KBo XIII 246 (CHT 500)¹⁵ belgesinde sonbaharda ve baharda kutlanan bayramdan söz edilmektedir. Törenin Kar?-tiun[a?] adında bir dağda kutlandığı sanılmaktadır (Hazenbos 2003: 65). Metninin Öy. I¹⁶ 3’-13’ satırlarında¹⁷: *Kar?-tiun[a(?) (dağı) için barşı(-kabı) (için?) [b]uğday. Sonbahar geldiğinde Harşı(-kabını)... [Sonbahar festivali için. Eski Devlet. [bahar geldiğinde [onlar kutlar(?) bahar bayramını. Onlar Harşı(-kabını) açarlar... Onlar (kendilerini?) temizlerler [... Onlar sunağa yerleştirirler. 1ko[ç?. Onlar keserler. On(ar) eti bırakırlar [. [Onlar] buğdayı sunakta öğütürler[. Ertesi gün b[aşgara-kadınları] tanrıyı götürürler. (?) için kalın bir ekmek, Harş[ı(-kabı) tanrının önünde bir huuaş[ı(-taş)] [*

Bu metinde, sonbaharda kutlanan bir bayramda, *barşı* olarak isimlendirilen bir kaba buğday konulduğu ve bahar gelince bu kabın açılıp, içindeki buğdayın tanrının huzurundaki sunakta öğütüldüğü anlaşılır. Ayrıca bir hayvan da sunakta kurban edilmiştir. Buradaki sunular, tanrıya bir önceki yılın hasadına gönderme olarak bir şükran, aynı anda da yeni bir tarımsal dönem için bereket dilemek (*do ut des* amaçlı) için gerçekleştirilmiş olmalıdır.

KUB 25. 14 belgesi (Gilan, 2014: 92) Sonbahar festivallerinden olan Hasat Bayramı *Nuntarriyaşba* ile ilgilidir. Metindeki bayram kutlaması Tahurpa kentinde yer alır. Bayramın beşinci gününde, kentin kraliçesi bir kurban ritüeli gerçekleştirir. Kraliçenin bu ritüelde Arinna’nın Güneş-Tanrıça’sına ait olan yedi heykel önünde kurban sunar. G. Torri’ye göre bu heykellerin her biri daha önce yaşamış olan kraliçelerin tanrıçaya hediyeleriydi (Torri, 2007: 182-183). Metinde bu kraliçelerin ismi geçer ve bunlar adına kaç kurban sunulduğu belirtilir: ^{i 23-30} *O (kraliçe), Arinna’nın Güneş-Tanrıça’sına şu şekilde kurban sunar: yedi kuzu, ikisi Walan[ni]’nin Arinna’nın Güneş-Tanrıçası’na; bir kuzu Nika[matı]’nin Arinna’nın Güneş-Tanrıça’sına; bir kuzu Aşm[unikal]’in Arinna’nın Güneş-Tanrıça’sına. Bir kuzu Dud[hepa]’nin Arinna’nın Güneş-Tanrıça’sına; bir kuzu Henti’nin Arinna’nın Güneş-Tanrıça’sına; Bir kuzu Tav[ananna]’nin Arinna’nın Güneş-Tanrıça’sına.*

¹³ Kral bazı durumlarda sembolük QATAM dâi- yani el dokundurma uygulardı ve böylelikle bir başka kişiye vekalet vermiş olurdu (Sevinç-Erbaşı, 2013: 97).

¹⁴ Yaşlı ya da bilge kadın, Eski Nordik toplumundaki bilge, şifacı, büyücü ve aynı zamanda kâhin olan *volve* ile belki karşılaştırılabilir.

¹⁵ Hazenbos, 2003: 65-67.

¹⁶ Öy. :Ön yüz.

¹⁷ Hazenbos, 2003: 66.

KBo XXVII 182 (CTH 530)¹⁸ metni yukardaki verilen belgeye benzer. Metinde birden fazla festival bahsedilmektedir (Hazenbos, 2003: 68). Metnin bazı bölümleri şöyledir¹⁹: öy. I¹⁻⁵[] *daha önce heykel yoktu...[]... Majesteleri onu yaptı. Onla[r] (onu) Güneş Tanrısı'nın tapınağının içerisine taşıdılar. []...[]... Majesteleri bir 3 SÜTU buğday dolu barşı(-kabını) yerleştirdi. [] festivalde barşı(-kabına) dökmek için 1 haneşsa(-kabi) bira. Fakat bahar olunca (ve) gök gürüldeyince on(lar) barşı(-kabını) açacaklar [].⁷⁻¹⁷[E]rtesi gün tanrıyı [k]uyuyu tarafına indirirler. Kalın bir ekmeği (ve) bir barşı(-kabını) önünde tutarlar[Tanrıyı kuyunun önünde yıkarlar. Altarın önünde örtüyü [tanrıdan] kaldırırlar. Bir koyun kurban ederler. Sunağın üzerinde [Hazgarai(-kadınları) meyvelere doğru giderler. Bir çiçek getirirler...[pişirirler. Eti koyarlar. [Onlar] kalın ekmeği barşı(-kabının) (içine?) bölerler.[Marha- ve ippia'yı koyarlar. Riton[ları [doldururlar]. Kuyunun içine yemeği dökerler.] Erzak olarak 3 SÜTU unu (ve) 2 kap birayı,...[Tanrıyı eğlendirirler. Günbatımı [zamanı gelince] onlar [tanrıyı] eve taşırlar (ve) onu altara yer[leştirirler].*

Bu festival metninde bahsedilen ritüeller de bir hediye/şükür kurbanına işaret etmektedir. Metnin başında, kral, Güneş Tanrısı'nın tapınağına bir heykelle birlikte farklı buğday ve bira içeren kült kapları sunmaktadır. Bu kaplar bahar geldiğinde açılacaktır ve içlerindeki buğday, kurban edilen hayvanın etiyle birlikte bir yemek haline getirilip, kutsal olarak görülen su kuyusuna sunulacaktır. Burada ritüelin yapıldığı yer bir su kaynağı olan kuyudur ve anlaşıldığı üzere tapınaktaki tanrı steli de buraya taşınmıştır ki, böylelikle kurban onun önünde gerçekleşebilecektir. Sözü edilen kurban ritüelinde bahar ayından, yağmurla bağlantılı olan gök gürültüsü ve buğday ve ekmeğin bahsedilmesi, tarım ve bereket kültürüne işaret etmektedir.

“Muwatallı'nın Duaları”²⁰ olarak tanınan ritüel metni, bir kralın tanrılarla nasıl bağlantı kurmaya çalıştığını gösterir. Belgede farklı tanrılara yapılacak olan kurban ve sunuların en ince ayrıntısına kadar anlatıldığı görülür.

Metin, kral Muwatallı'nın kendini tanıtmayı ve belgeyi yazdırma amacıyla başlar: ⁱ 1-3 “*Büyük Kral, Hatti'nin Kralı, Büyük Kral, Hatti'nin Kralı, kabraman, Murşili'nin [oğ]lu, tabarna Muwatalli söyle (söyler): eğer bazı sorunlar bir adamın vicdanına yük olursa, o tanrılara yalvarışta bulunur*”. Daha sonra metin ritüel kurbanlardan söz eder ⁱ 4-9 “*O güneşe dönük hasırdan yapılmış iki örtülü masayı çatıya yerleştirir. O masalardan birini Güneş Tanrıçası Arinna için yerleştirir ve [bir] masayı eril tanrılar için yerleştirir. Onların üzerinde [şunlar vardır]: ıslak undan (bir) tarna ile 35 kalın ekmeğe, ince bir [kâse] iyi yağ ile karıştırılmış bal, kalın ekmeğe dolu bir kap, kap dolusu öğütülmüş yulaf/ tahıl, 30 testi şarap. Ve bunları [h]azırlarken, kral çatıya çıkar ve Göğün Güneş Tanrısı'nın önünde eğilir*”. Kral buradan sonra Hatti'nin tanrılarını panteondaki hiyerarşilerine göre sıralar: ⁱ 10-19 “*o şöyle der: Göğün Güneş Tanrısı ve Hanmefendim, Arinna'nın Güneş Tanrıçası, Kraliçe, hanımım, Hatti'nin kraliçesi, Fırtına Tanrısı, Göğün Kralı, Hatti'nin efendisi, efendim, Hebat Kraliçe, hanımım, Hatti'nin Fırtına Tanrısı, Göğün kralı, Hatti'nin efendisi, efendim, Ziplanda'nın Fırtına Tanrısı, efendim, Fırtına Tanrısı'nın sevgili oğlu, Hatti Ülkesi'nin efendisi, Şerri (ve) Hurri, Hatti Ülkesi'nin bütün erkek tanrıları (ve) bütün kadın tanrıları, bütün dağları (ve) bütün nehirler, (benim) efendilerim. Tanrısal efendiler-Arinna'nın Güneş Tanrıçası, hanmefendim ve Hatti Ülkesi'nin bütün tanrıları, efendiler(im)- rahipleri ben olan, yetkiler herkesin içinde bana verilen, Hatti'nin hükümdarlığı*”. Kral duasının konularını açıklar: ⁱ 20-24 “*şimdi, tanrılar, ben sizin rahibimiz ve hizmetkârımız, kelimelerine (ve) duasını dinleyin. Önce sizle ilgili bir dua yapacağım, sizin tapınaklarımız ve sizin heykellerinizle ilgili, tanrısal efendilerim; Hatti'deki tanrıların nasıl ilgilenildiği ve onlarla nasıl ilgilenilmediğine dair*”. Kral farklı tanrılara çağırarak, kendisine kulak vermeleri için ricada bulduktan sonra, kişisel tanrısı olan Yıldırım'ım Fırtına Tanrısı'nın onu her daim koruduğunu ve öne çıkardığını ve gelecekteki bütün kral, kraliçe, prens ve beylerin ona saygıda kusur etmeyeceğini belirtir. Tanrının iyiliği karşısında, kendisinin ne gibi hizmetlerde ve sunularda bulunacağını bildirir. ⁱⁱⁱ 60-70 “*ben Muwatallı ise, senin hizmetkârın, (benim) rubum içimde sevinç içindedir, ve ben Yıldırım'ın Fırtına-Tanrısı'nı yücelteceğim. Senin için dikeceğim tapınaklar ve senin için yerine getireceğim ritüeller, Yıldırım'ın Fırtına-Tanrısı, efendim, bunlarla için sevinçle dolacak. Kalın ekmeğe ve devamlı libasyonlar sunduğum, Yıldırım'ın Fırtına-Tanrısı'na, efendim, bırakın ona sevinçle kurban sunayım, sana isteksizce kurban sunmama izin verme! Yıldırım'ın Fırtına-Tanrısı, ayışığı gibi üzerimde parla, Göğün Güneş Tanrısı gibi üzerimde aydınlı!*” ⁱⁱⁱ 73-75 “*Gerçek bir Fırtına-Tanrısı'na yakışır biçimde, benimle yüksel! Ben içtenlikle şunu söyleyebileyim: ben Yıldırım'ın Fırtına-Tanrısı tarafından kabul edildim, yetiştirildim ve ayrıcalıklı kalandım*”. Metnin devamında Hatti'deki tanrılara ritüel kurbanlardan bahsedilmektedir. ^{iv} 4-12 [*daha*] sonra *O kalın ekmeğe böler. []*, *1 tarna'dan nemli undan üç kalın ekmeğe, Arinna'nın Güneş-Tanrıçası'na; O*

¹⁸ Hazenbos, 2003: 68-71.

¹⁹ Hazenbos, 2003: 70-71.

²⁰ CTH 381 bk. Singer, 1996: 31-45.

onları iyi yağ ile (karıştırılmış) bala banar ve Arinna'nın Güneş-Tanrıçası'nın masasına koyar. Daba sonra O üç yağlı ekmeği (ve) öğütülmemiş tabılı, kalın ekmeğin önüne serer. O (onların) önünde bir testi şarap libasyonu yapar. Daba sonra O, Yıldırım'ın Fırtına-Tanrısı için üç beyaz kalın ekmeğe böler, bir tanesi kırmızı. O onları iyi yağ ile (karıştırılmış) bala banar ve Yıldırım'ın Fırtına-Tanrısı'nın masasına koyar. Daba sonra O üç yağlı-ekmeği (ve) öğütülmemiş tabılı, kalın ekmeğin önüne serer. O (onların) önünde bir testi şarap libasyonu yapar". Metnin devamında benzer sunuların, Hepat'a, Göğün Fırtına-Tanrısı'na, Hatti'nin Fırtına-Tanrısı'na, Zippalanda'nın Fırtına-Tanrısı'na ve diğer tanrılara yapıldığı görülür. Metin ritüel kurbanların yakılmasıyla biter. ^{1v 59-61} "devamına, onlar yakmak için odun hazırlarlar, ve O bölüğü ekmeği, aynı iki masanın önünde yakar". Son pasajda bir yakma-kurbanının gerçekleştirildiği görülür. Yakma kurbanının amacı kurbanın sunulduğu tanrılara ulaşabilmesiydi.

Belaları defetmek, kara büyüden ya da hastalıktan kurtulmak, tanrıların öfkelerini dindirmek veya günahlardan arınmak için yapılan kurbanlar, diğer kurban türlerinden biraz farklıdır. Bu türdeki kurbanların alıcıları genelde, yer altı tanrılarıydı ve kurban edilen hayvanlar arasında domuz ve köpek gibi "kirlî" hayvanlar da bulunurdu. Bu kategorideki kurban ritüellerinde, asıl aktör yerine bir başkasının (substitut, Hittiteçe karşılığının *tarpalli* veya *tarpašsas*²¹) geçirilirdi görülür. Bu ritüelde substitut olarak genelde hayvanlar kullanılırdı.

CTH 760.I.2 (Beckman, 1990: 35, 45-49) belgesinde gerçekleşen ritüel Kizzuwatna kökenli olduğu düşünülmektedir. Belgedeki sıkıntılı olan kişi, bir beydir ve iftira ya da tanrılara yanlış davranıştan dolayı üzerinde hastalık vardır. Yine belgenin bazı pasajlarından (§22'-28') beyin ülkesinde ve sarayında bazı sorunlar yaşadığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle, kralın üzerindeki uğursuzluklar kaldırılmalıdır. Ritüeli yöneten kişi bir Yaşlı (Bilge) Kadın'dır. Muhatap olunan tanrıların da başta Toprağın/Yerin Güneş-Tanrıçası olmak üzere, Ölüm Tanrısı ve Kötü tanrılar olarak geçen diğer yer altı tanrılarıdır. Ritüelde, başroldeki kişiyi, üzerindeki kötülüklerden kurtarmak için, onun vücudu, bir koçunküyle özdeşleştirip, sıkıntılarını bu hayvana aktarılmıştır. Dahası, törende koyun ve yavru domuz da kullanılmıştır. Oldukça uzun olan metinden bazı bölümler şu şekildedir:

(§1) "Şimdi, ben onu bugün tedavi edeceğim: 12 vücut parçasını bir arada düzenledim. Baş, baş karşısına yerleştirildi. Boğaz, boğaz karşısına yerleştirildi. Kulak, kulak karşısına yerleştirildi. Omuz, omuz karşısına yerleştirildi". Metin, diğer vücut parçalarının listelenmesiyle devam ettikten sonra; (§4) "Onun 12 vücut parçasını ben yerleştirdim. Hemen şimdi, koçun gövde parçaları, bu ölümlünün vücut parçalarındaki hastalığı talep ediyor". (§5) "baş, baştaki hastalığı kaldıracak, boğaz boğazdaki hastalığı kaldıracak. Aynı şekilde kulak, kulaktaki hastalığı. Aynı şekilde kiriş, kirışteki hastalığı". (§10) "İz'in ve o (substitut/yerine geçen), bir araç olsun, ve bırak o ona yüklensin. Bırak o bir küreke haline gelsin, ve bırak o... ona! Yerin (Toprağın) Güneş-Tanrıçası, al işte burada senin kan-kırmızısı postun. Senin temiz koyunun, burada. O lanetli gün, o kısa yıl, tanrıların öfkesi, toplumun iftirası- Toprağın Güneş-Tanrıçası- kendin için al bunu!". (§11) (Sonra), onun tedavi ettiği kişi, yana döner (ve) havaya bir t.-kabi kaldırır. Yaşlı Kadın (erkeğin) üzerinde bir koyun tutar, [ve şöyle] der: (§12) "ben (koyunu) yukarı çektim, ve o onun [...] kaptı. Ben onu aşağıya çektim, ve o onun [...] aşağıya doğru kaptı". (§16) [dahası] koyun erkeğe doğru tutulur, ve o, onun ağzına iki kez tükürür. Yaşlı Kadın şöyle konuşur: "[ab]ra wabran, tükür! [tanrıların kızgınlığını, üç kere tükür, dört kere tükür] ve toplumun iftirasını. (§17) [sonrasında] hamurdan bir [dom]uz yavrusu [ve canlı bir domuz yavrusu] getirilir. (§30) daba sonra o (Yaşlı Kadın), tedavi ettiği kişinin ismini söyler ve (ekler) "[her kim] onu Bronz Ş... 'nin Ölüm-Tanrısı'na (bir kurban olarak) koydu, şimdi ben onu Bronz Ş... 'nin [Ölüm-Tanrısı'ndan uzaklaştırıyorum] Ve ben onu yerleştiriyorum, [Panu]nta'nın domuz yavrusu (substitut olarak)". (§31) "her kim onu [...] masaya [bir kurban?] olarak [koyarsa], şimdi ben onu masadan galna[...] sayesinde alacağım, ve ben onu [yavru domuzu] yerleştiriyorum [...] her kim ona [kötü] davrandysa [...] şimdi ben ona kötü davranıyorum. Ritüel substitutun (yerine geçen)in ağzı...".

Benzer bir ritüel II. Murşili'nin eşi Gassuliyawiya'nın ölümcül hastalığında da görülür. Kraliçe, bu durumda yerine bir kadını *tarpalli* olarak geçirir ve onu yeraltı tanrısı Lelwani'ye sunar. Kraliçe şu sözleri söyler "Eğer sen, Tanrım, efendim, büyü ile hastalık aryorsun bende..., bu (kadın) (benim) substitutum (tarpašsam -) (yerime geçecektir) (olacaktır). Ben onu sana güzel göymümlü olarak sunuyorum. Benimle karşılaştırılınca, o mükemmeldir, o temizdir, o harikadır, o aktır, o herşeye sahiptir. Şimdi, Tanrım, efendim, ona iyi bak. İçin verin bu kadın tanrının önünde dursun, efendim" (Gurney, 1977: 55). Benzer yakarılar II. Murşili'nin Gassuliyawiya'nın iyileşmesi için

²¹ Kelime hakkındaki tartışma için bk. Gurney, 1977: 52.

Yeraltı Tanrısı Lelwani'ye²² ve Arinna'nın Güneş-Tanrıça'sına²³ yaptığı dualarda da görülür. Lelwani'ye yapılan yakarıta, yine Gassuliyawiya'nın yerine geçecek bir kadından bahsedilmektedir. Ayrıca, tanrının kana susamışlığını dindirmek için hayvanlar kurban edilir (Singer, 2002: 71-73). Tanrıçaya yapılan duada ise ritüel, ekmek ve içki sunusu ile başlamaktadır. Mursili, tanrıçaya övgülerde bulunduktan sonra kendisine neden kulak vermesi gerektiğinden bahsetmektedir. Mursili, Güneş-Tanrıça'sının gerçek anlamda sadece Hatti'de saygı gördüğünü ve başka bir yerde tapınağının olmadığını söyler. Ayrıca bu tapınakların altın, gümüşle ve değerli taşlarla donatıldığını da bildirir (Singer, 2002: 73).

Yukardaki örneğe benzer bir durum, bir *rite de passage* olan tahta çıkma törenidir. Burada kral yerine geçen kişi ise bir tutsaktır: “Onlar, tutsağı krallıktaki güzel yağlarla yağladılar, ve kral söyler: “bakın, bu kral. Ben ona krallığın adını verdim, ben onu krallıktaki kumaşları giydirdim, tacı onun başına geçirin. Şimdi, kötü kebanetler, kısa seneler, kısa günler, onu kabul edin! Bu substitütun peşinden gidin!” (Gurney, 1977: 56). Bu ritüeldeki amaç, kralın tahta çıkmadan önce her türlü uğursuzluktan arınmasıdır. Yerine belli bir süreliğine, bir savaş tutsağını geçirerek, kötülükleri onun üzerine geçirir ve yer altı tanrılarını bu kişiye yönlendirmiş olurdu.

IBoT II 103 (CTH 530) (Hazenbos, 2003: 97-98), belgesinde Fırtına-Tanrı için kutlanan bir Demet festivalinden söz edilmektedir. Ritüel metinde Kutsal Ziyafet'e işaret edilmektedir. Ay. IV 1¹⁻¹³ Onlar yemek yer, [onlar içer. Ve tanrı... [Toplam: 1 koyun, 1PARİSU (ve) 3 SUTU [Onlar Fırtına-Tanrısı'nın Demet festivalini kutladıklarında [Onlar dökerler. Onlar (kendilerini) yıkarlar..[onlar tanrının kap-kacağını yıkarlar. Tanrı[Onlar altara koyarlar. Ve bir ...[-...(-kap) onlar dökerler... [x+]2 Fırtına-Tanrısı'na iki koyun[Majestelerinin verdiği. Bir harşı(-) (kap). O Hilaşşı'ya bir koyun kurban eder; Onlar (onu)sunakta kurban ederler. Adamlar (!)Gökğürültüsü boynuzu üflerler. Kadın duacılar dua ederler. Onlar eti aşağı koyarlar. 15(ve) Majestelerinin emrettiği 1 huşpar-(kabı) biray- sunağa (koyarlar). 17-18'onlar yer, onlar içer. Onlar bardakları hazırlarlar. Onlar [I]ambaları indirirler.

Tanrılarla birlikte yemek yeme Haşşumaş bayramında gerçekleşen bir *rite de passage*'da da görülmektedir. CTH 633 IBoT I 29 (Arıkan, 2005, 57-62; Sevinç-Erbaşı, 2010) metninde bir prensin bir kaç gün süren erginlenme törenine şahit olunmaktadır. Ritüel metnini özetleyecek olursak; törenin ikinci günü, sunu ritüelleriyle başladığı anlaşılmaktadır. Metinde prensin mutfakta bulunduğu ve önceden 12 rahibin orada oturduğundan bahsedilir. İçlerinden bazıları, Fırtına-Tanrısının, Tanrıça Katahha'nın, Hububat Tanrısı'nın, Savaş Tanrısı'nın, Halmaşuitta'nın ve Anzili'nin rahibi olarak bahsedilmektedir (Arıkan, 2005: 58; Sevinç-Erbaşı, 2010: 695). Rahiplerden hariç tapınak görevlisi ya da gerçekleşmekte olan ritüelle bağlantısı oldukları düşünülen bir görevlilerden de bahsedilir. Bunlar arasına, saki, fırıncı, el çırpıcısı, tapınağın demircisi, çiftçi de vardır. Bunlar prens ile birlikte sofrada yer alırlar (Arıkan, 2005: 58). Daha sonra prens, Tanrıça Katahha'yı, Güneş-Tanrısını ve kralın korucuyu tanrısını üç kez içer ve yemek için başka yere geçerler. Metinden, tanrılar orada da takdis ve sırayla ziyaret ettikleri anlaşılır Daha sonra prens tanrılarla birlikte yemeğe oturur (Arıkan, 2005, 58). Törenin üçüncü günü ise Tanrıça Arinitti'ye kurban sunumu ile başlar. Prens içki ve ekmek sunularından hariç bir sığır ve altı koyunu da Tanrıça'ya sunar. Etler parçalara ayrılır ve karaciğerler tanrılara içki sunusuyla birlikte paylaşılır. Daha sonra tören katılımcıları da karaciğerleri ekmek ve içkiyle tüketirler (Sevinç-Erbaşı, 2010: 696).

Sonuç

Hititler, Anadolu'da MÖ 2. binyılın ortalarında siyasi yönden etkin olmaya başlamışlardı. İnanç sistemleri, diğer Antik Yakınoğu dinlerine göre daha karmaşık bir yapıdaydı. Yazılı kaynaklarda panteonlarından bin tanrılı olarak söz etmektedirler. Bu durumun bir çok nedeni olsa da belki de en önemli sebebi, kendilerinden önce, bölgede var olan Hatti ve Luvi halklarının inanç sistemini benimsemeleriydi. Bunlardan ayrı, komşu Mezopotamya inancını da benimsemişler ve Hurri dininin yoğun etkisi altında kalmışlardı.

Hitit inancı, gündelik hayatın her alanını etkilemekteydi. Birey ve toplum, dinin şekillendirdiği ve yön verdiği kurallara göre yaşardı. Hititler, tanrılara hizmet etmeleri için yaratıldıklarına inanırlardı. İnsanların inancı, onların tanrılara karşı gösterdiği davranışlarla ölçülürdü. Eğer herhangi bir sıkıntı olursa, bu

²² CTH 380 bk. Singer, 2002: 71-73.

²³ CTH 376.F bk. Singer, 2002: 73.

tanrılara gerektiği şekilde hizmette bulunmadıklarına bir işaret. Tanrılara saygı ve hizmet göstermenin en iyi yolu onlara kurban ve sunu vermektir.

En önemli dinsel fenomenlerden biri olan kurban, Hitit toplumunda da, bireysel ya da toplumsal olarak uygulanırdı. Kurban ritüeli, takvimde belirlenmiş bayramların haricinde *ad hoc* yani acil durumlarda da gerçekleşmekteydi. Tanrılara hediye edilen kurbanlar, kanlı veya kansız kurban/sunu olarak ikiye ayrılırdı. Kurbanların tanrıya titizlikle sunulması çok önemliydi. Hitit kurban ritüel metinleri, bu konuda detaylı tarifler içerirler. Mesela temizlik, kurbanın sayısı, kim tarafından, nerede ve nasıl sunulacağı ayrıntılı bir şekilde belirtilmiştir.

Kurbanın hangi amaçla sunulduğu, sununun şeklini belirlemektedir. Örneğin, hediye/teşekkür/adak kurbanları daha çok gök-tanrılara yönelikti ve burada ekmek, içki, koyun gibi sunular verilmekteydi. Bu ritüellerde, kurban, tanrılara sunak, tapınak ya da diğer kutsal mekanlara bırakılarak ulaştırılırdı. Bir başka yöntem ise kurbanı yakarak doğa üstü varlıklara ulaştırmaktı. Kötülükten arınma, kefaret, günah çıkarma, büyüden/hastalıktan kurtulma gibi hedefleri olanlar ise, genellikle yer altı tanrılarına yönelik kurban ritüeli uygularlardı. Bu gruptaki kurban objeleri koç, koyun hatta murdar sayılan köpek, domuz ve hatta insan olabilmekteydi. Yine bu kategorideki kurbanlarda, kurban aktörünün yerine bir başkasının (substitut) geçirildiği de görülmektedir. Hitit kült metinlerinde konvivium ile komünyon (Kutsal Ziyafet) kurban türü vardır fakat yukarıda sözü edilen kategorideki kurban türleri kadar yaygın değildir.

Kaynakça

- Alp, S. (1982). "Hititlerin Dinsel Törenlerinde Kullanılan Temizlik Maddesi *tubhuesšar* Üzerine Bir İnceleme", *Belleten*, XLVI (182): 247-259.
- Arıkan, Y. (2005). "Hitit kültüründe bir görevli ¹⁴ Tazelli", V. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, Çorum, Turkey, 2-8 Eylül 2002, Ankara, s. 49-82.
- Beckman, G. (1989). "The Religion of the Hittites", *The Biblical Archaeologist*, 53 (2-3): s. 98-108.
- Beckman, G. (1990). "The Hittite 'Ritual of the Ox' CTH 760.I.2-3", *Orientalia*, NOVA SERIES, 59 (1): 34-55.
- Eliade, Mircea. *Det Hellige og det Profane*, Oslo, Gyldendal, 1997.
- Erginer, Gürbüz. *Kurban, Kurbanın Kökenleri ve Anadolu'da Kanlı Kurban Ritüelleri*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1997.
- Evans-Pritchard, E. Evan. *Nuer Religion*, New York and Oxford, Oxford Press, 1956.
- Furlani, G. (1938). "The Basic Aspect of Hittite Religion", *The Harvard Theological Review*, 31 (4): 251-262.
- Gilan, A. (2014). "The Hittite Offering List of Deceased Kings and Related Texts (CTH 610-611) As Historical Sources", *KASKAL*, cilt:11, s. 85-120.
- Gilhus, Ingvild S. & Mikaelsson Lisbeth. *Hva Er Religion*, Oslo, Universitetsforlaget, 2010.
- Gurney, Oliver R. *Some Aspects of Hittite Religion*, Oxford, Oxford University Press, 1977.
- Gündüz, Ş. (2008). "Dinlerde Tanrıya yakınlık aracı olarak kurban", *Uluslararası Kurban Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul, Turkey, 8-9 Aralık 2007, s. 65-74.
- Haas, Volkert. *Geschichte der Hethitischen Religion*, Brill, Leiden 1994.
- Hazenbos, Joost. *The Organization of the Anatolian Local Cults During the Thirteenth Century B.C.*, Leiden, Brill, 2003.
- Hoffner, H. A. (2005). *Hittite Religion*, *Encyclopedia of Religion* (Vol. 6, pp. 4068-4073) New York: Thomas Gale Press.
- Hoyt, S. F. (1912). "The Etymology of Religion", *Journal of American Oriental Society*, 32 (2): 126-129.
- Hutter, M. (1997). "Religion in Hittite Anatolia. Some Comments on Volkert Haas: *Geschichte der Hethitischen Religion*", *Numen*, 44 (1): 74-90.
- James, E. Oliver. *Origins of Sacrifice, A Study in Comparative Religion*, London 1933.
- Ringgren, Helmer. *Religionens Form og Funktion, Et kompendium fra UNIPUB*, Oslo, Akademika, AS, 1999.
- Robertson-Smith, William. *Lectures on the Religion of the Semites, Fundamental Institutions*, London, The Macmillan Company, 1907.

Sevinç-Erbaşı, F. (2010). “*Bir erginlenme töreni olarak Haşşumaş Bayramı*”, VII. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, Çorum, Turkey, 25-31 Ağustos 2008, Cilt 2, s. 693-702.

Sevinç-Erbaşı, Fatma. Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü, Cenaze/Diğer Ritüeller, Ankara, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2013.

Singer, Itamar. Muwatalli's Prayer to the Assembly of Gods Through the Storm-God of Lighting (CTH 381), American School of Oriental Research, Atlanta, 1996.

Singer, Itamar. Hittite Prayers, Atlanta, Society of Biblical Literature, 2002.

Taggar-Cohen, Ada. Hittite Priesthood, Heidelberg, Universitätsverlag Winter, 2006

Taracha, Piotr. Religions of Second Millennium Anatolia (Dresner Beiträge zur Hethitologie 27), Wiesbaden, Harrasowitz, 2009.

Torri, G. (2007). “*Der Kult der Königlischen Statuen in den Hethitischen Keilschriftlichen Quellen*”, In D. Prechel (ed.), Fest und Eid. Instrumente der Herrschaftssicherung im Alten Orient, Würzburg, s. 173-190.

Tylor, Edward B. Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Art, and Custom. volume: II, London, John Murray, 1871.

Widengren, Geo. Religionens Värld, Religionsfenomenologiska Studies och Översikter (Utdrag), Oslo, Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag, Pensumtjenesten, 1999.

<https://www.britannica.com/topic/sacrifice-religion> [Erişim tarihi: 08.02.2019]

<https://en.oxforddictionaries.com/definition/religion> [Erişim tarihi: 13.02.2019]